

Mövzu 1: Sosial sahələrin iqtisadiyyatının mahiyyəti və əsas vəzifələri

FTN 1. İqtisadiyyatda dövlət sektorunun rolunu dərk etmək

FTN 2. Sosial sahələr üzrə dövlət siyasətinin əsaslarını bilmək.

Plan

1. Sosial sahələrin məqsədi və mahiyyəti.
2. Sosial sahələrin maliyyələşməsi və resurs təminatı.
3. Dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar və sosial müdafiə fondu, onların formalaşması.

ƏDƏBİYYAT

1. **Azərbaycan Respublikasının 2022-2026 cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası**
2. **C.İ.Mahmudov, H.Q.Bağırsoylu. Sosial iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. Dərs vəsaiti, Naxçıvan, Əcəmi, 2019, 260 s**
3. **Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı, Elm, 2006, 509 s.**
4. **Hüseynov T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Elm, 2015, 466s.**
5. **Həsənov R. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Dərs vəsaiti, Bakı, 2009, 282 s.**
6. **Ə.Q.Əlirzayev "Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarəedilməsi" Dərs vəsaiti. Bakı – İqtisad Universiteti nəşriyyatı - 2010**

1. Sosial sahələrin məqsədi və mahiyyəti

Sosial sahələrin əsas məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradan maddi və xidmət sahəsini inkişaf etdirmək, əhalinin tələbatına uyğun istehsal, istehlak, bölgü, mübadilə proseslərini və əsas növlərini yaratmaqdan ibarətdir. Sosial sahə insanla bölgü, istehsal və istehlak münasibətlərini formalaşdırır. Müasir şəraitdə iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqaməti yaşayış üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin çoxluğunu yaratmaq və onun daha ədalətli bölgüsünü təsdiq etməkdir. Sosial sahələr mahiyyət etibarı ilə mənəvi dəyərlər yaradır.

Təsərrüfat formalarına görə mülkiyyət münasibətlərini əhatə edir və birbaşa iqtisadi artımın tərkib hissəsidir. Bu sahələrə həyat səviyyəsi, bunun əsas bölmələri xidmət sahəsi, o cümlədən dövlət və qeyri-dövlət xidmət sahələri, mənzil kommunal təsərrüfatı şəraiti və bu şəraiti yaradan təsərrüfat formaları, mədəni sahələr və bunların iş şəraiti, regionun kompleks inkişaf istiqamətləri daxildir. Sosial və iqtisadi sahələr bir-biri ilə mahiyyətə və məzmunca bağlı olub və səmərəli əlaqə formasında təşkil olunduqda iqtisadi artımı formalaşdırır.

Sosial sahələr həmçinin iqtisadi inkişafın amili olaraq, onun dinamikasına, strukturuna, səmərəliliyinə təsir edir. Nəzəri mülahizələr və praktiki təhlil göstərir ki, sosial sahələrin inkişafı əhalinin həyat səviyyəsinin artımına, onun mədəni inkişafına sivil qaydada, hərtərəfli təsir edir, həyat səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətdə iqtisadiyyatın səmərəli olması haqqında nəticə almaq olur və iqtisadi proseslərin idarə olunmasına ehtiyac yaranır. Buna görə də sosial iqtisadi inkişaf kontekstindən çıxış etmək bu predmetin geniş mənada mahiyyətini açır. Bu predmet ayrı-ayrı sahələrin xüsusiyyətlərini, bunların formalaşma mənbələrini açıqlamaqla yanaşı sistem halında insanın özünün inkişafına təsiri qiymətləndirir.

Sosial sahələrin hər biri ayrılıqda fəaliyyət göstərdikləri kimi, bir-biri ilə əlaqədə də tələbat sisteminin ödənilməsinə yönəldilir. Bu sahələrə daxildir.

1. Əhalinin sosial subyekt kimi tələbatının öyrənilməsi və onun həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;
2. Səhiyyənin inkişafı və onun insan inkişafı indeksinə təsiri;

3. Təhsil sahəsinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi;
4. Mədəniyyət;
5. Mənzil-kommunal təsərrüfatma xidmətin təşkili və idarə olunması;
6. Sosial sığorta sistemi;
7. Sosial müdafiə problemləri və bu sistemin əsas istiqamətləri;
8. Ekoloji tarazlıq və ekoloji xidmət;
9. Ayrı-ayrı regionlarda əhalinin məskunlaşması, onların rifahı, iş şəraitinin, məişət problemlərinin öyrənilməsi.

Sosial sahələr sosial-iqtisadi mənəvi mahiyyət ilə fərqlənir. İqtisadi mahiyyəti əsas kapital vəsaiti, fondlar, maliyyə və xidmət yaratmaq məqsədidir. Bu sahələrin planlaşması və idarə olunması üçün biznes planları tərtib olunur, dövlət büdcəsi tərəfindən maliyyələşir. Bu sahələrin ərazilər və müəssisələr üzrə, region, kənd, şəhər miqyasında yeniləşməsi inkişafı proqramları tərtib olunur. Sosial sahələr iqtisadi artımın bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə özlərinin potensialını formalaşdırır. Təbii bu sahədə də rəqabət mühiti var. Hər bir sahibkar bu sahələrin gəlirli olması şəraitində onun inkişafını təmin edir. Sosial sahələrin iqtisadiyyatda rolunu geniş mənada təsərrüfat subyekti kimi qiymətləndirmək olar. Bu sahədə istehsal olunan məhsulun, xidmətin həcmi, strukturu bazar tələbatına uyğun planlaşdırılır. Bazar tələbatı, onun təsərrüfat quruluşu, məkanın, bazarın özünün marketing strukturu, sosial sahələrin və bu sahələrlə bağlı infrastrukturların çeşidini və növünü formalaşdırır. Bu sahələr istehsal və istehlak kimi səmərəli idarə olunur. Ona görə də sosial sahə daha çox kommersiya marağı ilə deyil, bütöv halda əhalinin və dövlətin ümumi ehtiyaclarını ödəmək üçün təkmilləşdirilir. Burada sosial vəzifələri ancaq bazar diktəsi ilə deyil, dövlətin sosial sahəyə müdaxiləsi ilə baş verir. Belə ki, sosial dövlət anlayışı və onun əsas vəzifələri meydana çıxır ki, cəmiyyətdə qütbləşmə baş verir. Əhali eyni tələbatə və eyni həyat şəraitinə malik deyil. Dövlət bir qrup əhalinin sosial qayğılarını ödəmək üçün sosial müdafiə tədbirlərindən istifadə edir. Odur ki, o ölkənin sosial siyasət konsepsiyası formalaşır. Bu siyasətin mahiyyəti - iqtisadi inkişafa yanaşı, sosial tarazlı tərəqqi problemlərinin həlli

vacibdir. Sosial siyasətin əsas məqsədi təhsil, səhiyyə konsepsiyaları, sosial müdafiə konsepsiyası və bir sıra xarici ölkələrin, beynəlxalq səviyyəli qurumların tərtib etdiyi ümumtəhsil, ümumbəşəri proqramlarda iştirak etməkdir.

Sosial sahələr həmçinin insan amili ilə bağlı olduğuna görə onun iqtisadi tərəfi insanın tələbatını ödəyən bölgü sistemi ilə də bağlıdır. Belə ki, insanların əməkhaqqı, gəlirləri, ayrı-ayrı sahələrdə əməkhaqqının differensiasiyası və s.

Sosial sahələrin təsnifatı sırf xalis sahələr üzrə, regionlar və funksional vəzifələr üzrə bölünür. Sosial sahələrin tələbat sisteminə aşağıdakılar daxildir.

1. Maddi tələbat.
2. Mənəvi tələbat.
3. Sosial tələbat.

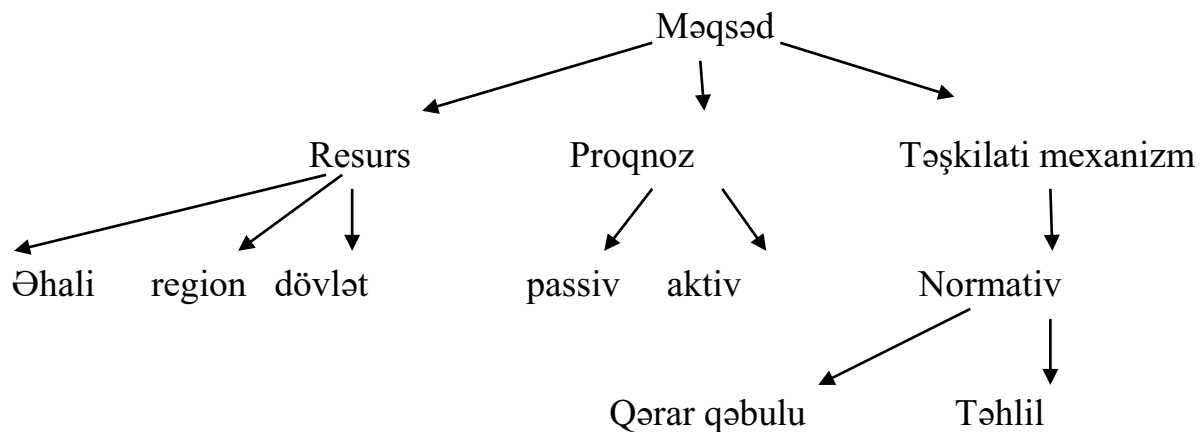
Maddi tələbat, maddi istehsal, gəlirlər, tələb, təklif, tədiyyə qabiliyyəti ilə müəyyənləşir. Bunların hər biri sosial mexanizmlər vasitəsilə reallaşır. Belə ki, gəlirləri, xərcləri dövlət gəlirləri, fondlar, bu tələbatın ödənilməsində icra mexanizmi kimi idarə olunur.

Sosial tələbatda əsas istiqamət sosial müdafiə istiqamətidir. Burada az təminatlılıq, minimum həyat səviyyəsi perspektiv sahələrin müdafiəsi əsasdır.

Sosial sahələrin idarə olunması bu sahələrin əhalinin həyat səviyyəsinin formalaşmasında rolu ilə müəyyənləşir. İdarəetmə prosesi məqsədlərə nail olmaq üçün mövcud imkanlar olan səmərəli istifadə etmək yollarını hazırlamaq, onları tətbiq etməklə iqtisadi cəhətdən səmərəli regionların seçilməsi ilə baş verir. Sosial sahə insanın və mövcud şəraitin, əlverişli tələbatın ödənilmə variantlarının elmi əsaslarla proqnozlaşdırılması metodologiyasına əsaslanır. Ona görə də idarə etmədən əvvəl sosial proqnozlar verilir. O cümlədən əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, mənzil-kommunal, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması təhsil və mədəni səviyyənin yüksəldilməsi məqsədlərinə uyğun lazım olan yolların və təd-birlərin hazırlanması ilə baş verir.

İdarəetmə meyarı, resursları və mexanizmləri tapılır. Sosial sahələrin idarəetmə meyarı olaraq tələbat sistemi götürülür. Buna görə də ilkin başlanğıcda tələbatın özünün proqnozu verilir. Bu proqnozlar iki əsas istiqamətdə ola bilər. **Birinci variantda**

formalaşmış sosial-iqtisadi vəziyyətin perspektivdə təkrarı tendensiyası yolu ilə müəyyənləşir. **İkinci variantda** isə normativ bazaya əsaslanan konstruktiv dəyişmələri əhatə edir. Bu variant birinci variantla nisbətən fəal keyfiyyət dəyişmələrini əhatə edir. Normativ göstəricilər ən ideal və arzuolunan inkişaf səviyyəsini əldə etmək üçün istifadə olunan üsuldur. Sosial sahənm idarəetmə prinsiplərini aşağıdakı sxemlə ifadə etmək olar.

İdarəetmə sxemi olaraq hər bir sosial sahənin fəaliyyətinin meyarları, məqsədləri əsaslandırılır və bu meyarlar real vəsait və perspektivdə iqtisadiyyatın struktur və dinamik dəyişməsini nəzərə alaraq müəyyən hipotezlər əsasında müəyyənləşir. Ona görə də məqsədlərin seçilməsi bir variantda yox, bir neçə variantda baş verir. Belə ki, makroiqtisadi dəyişmələri nəzərə alaraq miqdar səviyyədə gözlənilən sosial-iqtisadi nəticələr, məqsədlərlə müqayisə olunur. Əgər bu nəticələr məqsədlərlə yaxındırsa onda qərar qəbulu optimal olur.

$$N_c / N_m = \text{lambda} (N_c, N_m)$$

Burada N_c -gözlənilən nəticə N_m - mövcud nəticə.

Bunlar arasındakı nisbət bizi qane edirsə həmin variantda seçilir. Beləliklə idarəetmə prosesi daha çox sistem mexanizmləri vasitəsilə reallaşır. Hər bir sosial sahənin tələbatının ödənilməsində rolu, xüsusi çəkisi müəyyən olunur. Aparıcı həlqə olaraq sosial sahənin funksional prioritetlərə bölünür. Prioritetlər ərazi, sahə, funksional prioritetlərə bölünür. Sosial sahələr arasında tarazlıq və komplekslilik sistemin əsas

prinsipidir. Bu sistem infrastrukturanı yaradır. Ona görə də idarəetmədə sosial infrastruktura ayrıca bütün idarəetmənin alt sistemi kimi qəbul olunur. Sosial sahənin idarə edilməsində əsas məqsəd tələbat olsa da kommersiya prinsipi də əsas rol oynayır. O cümlədən, bir sıra xidmət növləri mülkiyyət münasibətlərindən asılı olaraq pullu və pulsuz ödəmələr yolu ilə baş verir.

2. Sosial sahələrin maliyyələşməsi və resurs təminatı

Sosial sahələr xarakter etibarilə az material tutumlu, əmək tutumlu və az maliyyə tutumlu sahələrdir. Bu sahələrin fəaliyyəti, planlaşması xərclərin ümumi həcmi və strukturu ilə müəyyənləşir. Bu sahələr rəqabət mühiti şəraitində sahibkarlıq obyekti kimi fəaliyyəti onların rentabelliği olunmalıdır. Əks halda bu sahəyə kapital axını mümkün ola bilməz. Ona görə də planlı təsərrüfat sistemində bu sahələrin inkişafı mərkəzləşdirilmiş resurslar hesabına baş verirdi. Müasir şəraitdə davamlı və rəqabət yönümlü fəaliyyət üçün bu sahələrin kommersiya yönümlü fəaliyyəti zəruridir. Amma kommersiya maraqlarının müəyyən kvotası, məhdudluğu çərçivəsində həll olunur. Ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, iqtisadi siyasətlə yanaşı sosial siyasət maliyyə-maddi təminatı formalaşır. Bölgü sistemi təkmilləşir və sosial fondlar yaradır.

Sosial sahələrin ərazi və sahə üzrə yerləşməsi, mülkiyyət formaları və sahibkarlıq hüquqları bu sahələrin resurslarını formalaşdırır. Resurslar təbii, coğrafi, əhali və dövlət mülkiyyətində olmaqla vahid sosial məqsəd üçün dövriliyə cəlb olunur. Bu zaman hər bir mülkiyyətçinin özünün marağı və öhdəlikləri təmin olunur. Aparıcı həlqə olaraq dövlət büdcəsi çıxış edir. Dövlət büdcəsinin formalaşması və istifadəsi sahələrin və əhalinin tələbatını ödəməklə yanaşı perspektivli fəaliyyət növlərinin maliyyə dəstəyini yaratmaqdır. Dövlət büdcəsi sosial yönümlü və ya investisiya təyinatlı olmaqla iki növə ayrılır. Dövlət büdcəsinin gəlirləri əhalinin həyat səviyyəsi, sosial müəssisələrin ehtiyacları və ölkənin təhlükəsizliyinin qorunması üçün istifadə olunur. Sosial yönümlü büdcə maliyyə rəqabət mühiti şəraitində ayrı-ayrı sahələrin maraqlarını üstün tutmaq

üçün və inkişafı üçün daha yüksək tempə vəsait ayırır. Hər bir sahənin fəaliyyəti üçün müəyyən maliyyə resursları mövcud olmalıdır.

Müasir şəraitdə açıq iqtisadiyyat mövcud olduğu üçün və investisiya sistemi formalaşdığına görə resursların təminatı təkcə ölkənin öz hesabına deyil. Həmçinin xarici ölkənin maliyyə vəsaitləri hesabına, kreditlər və müştərək müəssisələr yolu ilə inkişaf etdirilir. Sosial sahənin maliyyə əsasları onun xərc strukturunu formalaşdırır. Hər bir sosial müəssisə material, əməkhaqqı xərclərinə yığımı sosial sığorta ödəmələrinə vəsait ayırır. Bu xərclərin ümumi istehsal olunmuş xidmətə görə nisbəti sahələrin gəlirlilik səviyyəsini kapital qoyuluşunu stimullaşdırır. Elə sahələr var ki, bunlar tamamilə bazar mühiti şəraitində baş verən dəyişikliklər qiymət, tarif, tələb, təklif mexanizmləri ilə özünün xidmət istehlakını onun məhsulunu çeşidini istehsalını formalaşdırır.

Qeyd edək ki, sosial sahələr daha çox insanın həyat səviyyəsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən əhalinin istehlak davranışı, gəlirləri, həyat təzi yaşayış səviyyəsi ilə müəyyənləşdiyinə görə bütövlükdə rəqabət mühitinə uyğun inkişaf etdirilə bilməz. Ona görə də bu sahələrin resurs təminatının əsas hissəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş resursları baş verir. Dövlət aztəminatlı ailələrin, əlillərin, tələbələrin, valideynlərini itirilmiş yeniyetmələrin və digər insanların, bir sıra sahələrin tələbatını ödəmək üçün həmin sahələrin xərcini büdcə vasitəsilə ödəyir. Müasir şəraitdə təşkilatların resursları sosial məqsədlərə istifadə olunur. Bu resurslara hər bir ölkədə aparıcı iqtisadi sahələr durur. Azərbaycan şəraitində neft sahəsi əsas büdcənin gəlirini formalaşdırır və büdcədən kənar fondlar yaradır. Büdcədən kənar fondlar bir başa işçilərin əməkhaqqını artırmaq, müəyyən yaşayış üçün zəruri olan obyektlərin tikilməsini təyin etmək funksiyasını öz büdcəsi ilə reallaşdırır. Büdcədən kənar fondlar iri vergi ödəyiciləri olan neft şirkəti, Azərkimya, Azərqaz, Azərsu hesabına formalaşır. Dövlət büdcəsinə ödəmələrlə yanaşı sosial müdafiə fonduna vəsait ayırırlar.

Sosial müdafiə fondu öz gəlirləri və xərclərini planlaşdırmaqla əhalinin sosial müdafiə məqsədini öz fəaliyyətinin əsas istiqaməti kimi qəbul edir və bu məqsədə nail olmaq üçün proqnozlar hesablamalar aparır ki, bir tərəfdən gəlirlərini müəyyən etsin, digər

tərəfdən isə gəlirlərə uyğun xərclərin əsas istiqamətini müəyyənləşdirsin. Məntiqi cəhətdən bu proses əksinə də ola bilər. Yəni xərclər müəyyən normaya görə hesablanır. Bu xərcləri təmin edən gəlirlər axtarılır, sonradan isə sosial vergilər, ödəmələr, o cümlədən müəssisədən, ayrı-ayrı fiziki şəxslərdən tutulan, alınan vergilər müəyyənləşir. Sosial müdafiə fondlarının maliyyə funksiyası əhalinin sosial ehtiyaclara olan və potensial sosial kontingentlərin yaşaması üçün zəruri olan vəsaitlər toplamaq və onun idarə edilməsindən ibarətdir.

Sosial sahənin maliyyə maddi resursların formalaşmasının və inkişafının təminatı üçün qeyri dövlət resursları əsas rol oynayır. Qeyri dövlət resursları dedikdə, iki əsas meyar başa düşülür. Birinci həmin resurslar idarəolunma baxımından və formalaşma mənbələrinə görə dövlət resurslarına aiddir.. Daha çox sahibkarlıq, xüsusi təşkilatlar və əhalinin resursları ilə bağlıdır. İkinci istiqamət isə nisbətən formalaşması mənbələrinə görə dövlətin rolu mövcuddur. Ancaq planlaşdırma və idarəetmə baxımından həmin orqanın vəzifəsi olaraq azaddır.

Qeyri-dövlət resurslarına istinad vergi yolu ilə və vergiyə cəlb olunmadan sahibkarların özlərinin hesabına baş verə bilər. Sahibkarlar sahibkarlıq obyektı olaraq sosial tələbatı ödəmək üçün ərazidə və ya hər hansı sahə üzrə biznes plan tərtib edirlər. Hər bir sahibkar birbaşa və ya istehsala xidmət vasitəsilə əhalinin və ya müəyyən sayda işləyənlərin sosial ehtiyaclarını ödəyir. Birbaşa sosial yardım əməkhaqqı sistemi vasitəsi ilə baş verir. Əmək haqqının artımı sahibkarın mənfəətinin normadan artıq olmasından asılıdır. Həm də istehsalın, xidmətin genişlənməsi əməkhaqqının stimullaşdırıcı rolunun güclənməsi məqsədini güdür. Digər tərəfdən hər bir sahibkar, əlavə iş yerləri açıb iş şəraiti yaradır, pulsuz xidmət göstərir, mənzil şəraiti yaradır və s. bununla sosial mülkiyyətin formalaşmasına lokal şərait yaradır.

Qeyri dövlət maliyyə resurslarına həmçinin əhalinin vəsaitləri daxildir. Əhalinin vəsaitləri əmanət kimi fərdi vəsait kimi investisiya rolunu oynayır. Fiziki şəxs olaraq hər bir ailə və ya adam öz vəsaitlərini sosial obyektlərin açılmasına və onun işlənməsini yönəldə bilər. Bu məqsədlə yaraddan xidmət K'limai tələbatı ödəyir, digər qrup əhalinin sosial ehtiyaclarını ləmin edir. Mərkəzləşdirilmiş formada dövlət bu

ehtiyacların ödənilməsindən məhrum edir və rəqabət yaradır. Fərdi müəssisələr ilə sosial obyektlərin tikilməsi və açılması qanunvericiliklə tənzimlənəlməlidir. Buna uyğun olaraq dövlətdə olan maddi maliyyə bazasının formalaşmasında əhəlinin rolu artır. Maliyyə potensialı bütövlükdə ölkədə, ərazidə formalaşan bazar sisteminin ayrı-ayrı resursların (maddi, əmək) yerləşməsinə, dəyişməsinə xidmət edir. Əhəlinin vəsaitləri sosial istiqamətdə xərcləndikdə ümumi iqtisadi strategiyada sosial siyasətin formalaşmasında sahibkarlığın və əhəlinin rolu artır.

Sosial sahənin insanın və fəaliyyətinin əsas amili olaraq maliyyə resursları planlaşdırılır. Maliyyə resursları dedikdə, istehsal xarakterli və istehlak ünvanlı pul vəsaitləri, onların formalaşma mənbələri və istifadə istiqamətləri başa düşülür. Maliyyə səmərəliliyi hər hansı məqsədin iqtisadi və sosial tutumu ilə müəyyənəşir. Xalis iqtisadi səmərəlilik xərc və məhsul ilə ölçülür. Sosial səmərəlilik isə əhəlinin həyat səviyyəsinə və tələbatının ödənilmə dərəcəsinə kəmiyyətin təsiri ilə ölçülür. Sosial səmərə uzunmüddətli əsaslı vəsait qoyuluşu tələb edir və multiplikasiya effekti ilə özünü ifadə edir. Ona görə də maliyyə resurslarının bölgüsü və istifadəsi müəyyən prioritetlər üzərində qurulur. Bəzi hallarda iqtisadçılar cari və perspektiv istehlak istiqamətlərini qarşı-qarşıya qoymaqla onlardan birinə üstünlük verirlər. Təbii ki, əlverişli variant bugünkü perspektiv iş yerləri və perspektiv istehlak arasında əlaqələrlə əsaslandırılır. Sosial sahə maliyyə resurslarının bölgüsü baxımından xalis sahə prinsipinə və əhəli ehtiyaclarına görə prioritetlərə bölünür. Sahə kimi maliyyə resursları sahədaxili xərclər, inkişaf və yığımla müəyyənəşir. Sahənin yeniləşməsi həmin sahənin rəqabət mühitində davamlı inkişafı təmin edən xərc strukturu ilə əsaslandırılır. Sosial prioritetlər isə ümumi ehtiyacları konkret olaraq müəyyən sosial qrupların maddi və məənəvi tələbatını nəzərə alaraq planlaşdırır və idarə olunur. Hər iki halda maliyyə resursları üzərində nəzarət funksiyası maliyyə sahibinin qanunvericiliklə tənzimlənən səlahiyyətləri çərçivəsində reallaşır. Maliyyə resurslarının əsas mənbəyi əhəli üçün maddi əməyə görə alınan haqq, müəssisə üçün onun xüsusi gəlirləri və alınan subsidiyalar, borclar, dividendlər təşkil edir. Maliyyə resursları dövriyyədə pul olan ehtiyacları ödəmək, həmçinin kapital olaraq gəlir gətirmək məqsədilə dövlət sahələri və

əhali tərəfindən istifadə olunur. Dövlət büdcə vasitə-silə əhaliyə verilən kreditlərin limitini müəyyənləşdirir. Hər cari dövrdə bu kvota bazarda müəyyənləşir, həmçinin verilən kreditlər sosial məqsədə yönəlməsi üçün əsaslandırırmış fəəaliyyət biznes planı olmalıdır. Dövlət büdcəsinin uzunmüddətli və qısamüddətli kreditləri və istehlak xarakterli layihələr üçün planlaşdırır, Hər bir subyektin gəlirləri və xərcləri həmin subyektin maliyyə potensialım və imkanlarım formalaşdırır. Ona görə də gəlirlər və xərclər balansı təqdim olunur. Bu balanslar dövlətin, müəssisənin gəlir mənbələrini və onların konkret maddi əmək sığortası və digər ödəmələrini formalaşdırır:

Gəlirlər və xərclər balansı

Gəlirlər	Xərclər
Dövlət	Əhali (əməkhaqqı)
Müəssisə gəlirləri	Material xərcləri
Xarici iqtisadi əlaqələrdən gələn gəlir	Dövlətə ödəmələr, vergilər və sosial fondlara ödəmələr
Qeyri dövlət orqanlarının gəliri.	Investisiya
	Kreditlər
	Xarici ölkələrə verilən bonuslar, borclar, üzvlük

3. Dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar və sosial müdafiə fondu, onların formalaşması.

Dövlətin iqtisadi vəzifələrinin yerinə yetirilməsində maddi əsas kimi dövlət büdcəsi dövlətin iqtisadi dayağı, möhkəm təminatı, müdafiəçisi və etibarlı söykənəcəyidir. İqtisadiyyatın iqtisadi cəhətdən tənzimlənməsi mexanizmi-halqası sayılan dövlət büdcəsi əslində hökumətin sərəncamında olan iri mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondudur.

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən bir sıra iqtisadi qanunlar, iqtisadi kateqoriyalarla yanaşı, birgə, qarşılıqlı əlaqədə, təsir və asılılıq şəklində fəaliyyət göstərir. O, iqtisadi münasibətlərin bir hissəsi olan maliyyə

münasibətlərinin müəyyən tərəfini ifadə edir. Bu münasibətlər hər şeydən əvvəl, dövlət büdcəsindəki gəlir və xərclər arasındakı nisbətdə və əlaqələrdə ifadə olunur. Büdcə münasibətləri dövlətlə müxtəlif müəssisələr, idarə və təşkilatlar, əhali və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir və həmin münasibətlərin məcmusudur. O, ÜMM-un və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündə iştirak edir, ölkənin iqtisadiyyatının tənzimlənməsində qüdrətli alət və vasitədir. Dövlət büdcəsi hər bir ölkədə dövlətin maliyyə planı və proqramı deməkdir.

Dövlət büdcəsi beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir və yeni münasibətlər yaradır.

Dövlət büdcəsi bir neçə vəzifələri yerinə yetirir. Həmin vəzifələrə bölgü və nəzarət və s. aiddir.

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclər hissələri də mühüm məsələdir. Dövlət büdcəsi siyasət və idarəetmə vasitəsidir. Cəmiyyətdə maliyyə vəsaitlərinin toplanması və bölgüsü ilə əlaqədar iqtisadi inkişafıla bağlı dövlətlə fiziki və hüquqi şəxslər arasında pul münasibətləri baş verir. Dövlət büdcəsindəki gəlir və xərc hissələr iqtisadi münasibətlərlə cəlgələşir, üstəlik dövlət aparatı ilə idarə , müəssisə, təşkilatlar və cəmiyyət üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr həyata keçirilir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda göstəriləndiyi kimi büdcədən kənar dövlət fondları qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət tərəfindən hüquqi şəxs qismində təsis edilmiş və dövlət büdcəsindən kənar müstəqil büdcəyə malik olan məqsədli dövlət maliyyə fondudur. Başqa sözlə büdcədən kənar dövlət fondları Dövlət büdcəsindən və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcələrindən kənar yaradılan, vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsi, iqtisadi və sosial xarakterli bəzi tələbatlarının ödənilməsi üçün müəyyən edilmiş pul vəsaitləri fondlarıdır. Həmin fondlar bir növ ayrı-ayrı sosial, iqtisadi, kredit, sənaye və s. problemlərin həlli məqsədilə yaradılır. Ona görə də büdcədən kənar fondlarda toplanan vəsaitlər məqsədli xarakter daşıyır. Bu fondlar dövlət büdcəsi ilə

müqayisədə avtonom (muxtar), müstəqil əhəmiyyət kəsb edir və deyildi ki kimi müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Lakin, büdcədənəkar fondların müstəqil formalaşdırılması zəruri hallarda onların dövlət büdcəsində birləşməsinə istisna etmir.

Büdcədənəkar fondlar – milli gəlirin müəyyən sosial və iqtisadi məqsədlər üçün yenidən bölgüsü və istifadə edilməsinin bir fondudur. Bütövlükdə istər dövlət büdcəsinin və istərsə də büdcədənəkar fondların mənbəyini ÜDM, birinci növbədə milli gəlir təşkil edir. Lakin, konkret mənbə baxımından götürüldükdə büdcədənəkar fondlar xüsusi vergi və yığımlar, habelə dövlət büdcəsi, bəzi ölkələrdə isə istiqrazlar, borclar hesabına formalaşır. Büdcədənəkar fondlara bəzi mənbələrdən vəsaitlər qaytarılmaq və qaytarılmamaq şərti ilə həyata keçirilə bilər.

Büdcədənəkar fondlar mərkəzi və ya yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamında olur.

Büdcədənəkar dövlət fondlarının yaradılmasının zəruriliyi aşağıdakılardan ibarətdir: dövlət büdcədənəkar fondlarının yaradılması hər şeydən əvvəl maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etmək və habelə sosial tədbirləri müfəvvəqiiyyətlə həll etmək üçün zəruridir.

Büdcədənəkar fondlar müxtəlif əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- müddətinə görə: daimi və müvəqqəti;
- məqsədlərinə görə; sosial müdafiə, iqtisadi və digər;
- mənsubiyyətinə görə; mərkəzi dövlət və yerli fondlara bölünürlər.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu- məcburi dövlət sosial sığortası və könüllü (əlavə) sosial sığorta, əhalinin əmək pensiyaları, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımını ilə, təqaüd və kompensasiyalarla, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlərlə təmin edilməsi sahəsində

(bundan sonra – müvafiq sahə) fəaliyyət göstərən publik hüquqi şəxsdir. Fond Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərir.

Fondun fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- müvafiq sahənin inkişafını təmin etmək;
- müvafiq sahədə dövlət siyasətinin formalaşdırılması ilə bağlı Nazirliyə təkliflər vermək, həmin siyasətin həyata keçirilməsini təmin etmək;
- müvafiq sahədə aidiyyəti dövlət orqanları (qurumları) ilə əməkdaşlıq etmək, təkliflərin işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək;
- əhalinin əmək pensiyaları, sosial müavinətlər, ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə, təqaüd və kompensasiyalarla, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin aktları ilə nəzərdə tutulmuş digər ödənişlərlə təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək;
- məcburi dövlət sosial sığorta iştirakçılarının uçota alınmasını və uçotdan çıxarılmasını, sığortaolunanların və sığortaedənlərin işsizlikdən sığorta üzrə qeydiyyatda alınmasını və qeydiyyatdan çıxarılmasını, fərdi uçotun aparılmasını və ona nəzarəti təmin etmək;
- əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı dövlət proqramlarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmək;
- müvafiq sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılması, habelə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onların elektron qaydada həyata keçirilməsi məqsədilə tədbirlər görmək, innovativ ideya və layihələri dəstəkləmək;
- bu Nizamnamədə müəyyən edilən digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək.